

Justyna Tymieniecka-Suchanek

<https://orcid.org/0000-0002-8709-9116>

(Katowice)

**PROLEGOMENA DO POLSKICH STUDIÓW
NAD WEGETARIANIZMEM W ROSJI
NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU**

Abstract

The article presents the origins and the early years of vegetarianism in Russia, as well as its turbulent development at the turn of the twentieth century, whilst taking into account the peculiarities of the Orthodox religious culture and culinary customs. The author argues that strict fasting and the postulation of modest eating promoted the spread of the new fashion in Russian society.

Key words

Russia, vegetarianism, fasting, diet, Leo Tolstoy and Tolstoyism

WPROWADZENIE

Wegetarianizm jako zjawisko kulturowe i społeczne stał się w ostatnim czasie coraz częściej omawianym zagadnieniem badawczym. W Polsce jednak ten temat podejmuje się dopiero od niedawna¹. Zarówno przeprowadzona przeze mnie kwerenda naukowa, jak i przegląd literatury z zakresu humanistyki ekologicznej pozwalają stwierdzić, że naukowe studia nad wegetarianizmem (i weganizmem) osiągnęły na gruncie polskim zaledwie początkową fazę rozwoju. Formę nurtu badawczego przyjęły one kilka lat temu w ramach anglojęzycznych studiów nad weganizmem (*vegan studies*), pretendujących do miana dyscypliny. Nie bezzasadnie stawia się dzisiaj pytania, na ile studia te można uznawać za odrębny nurt badawczy: mający swych przedstawicieli, którzy świadomie odwołują się do takiej właśnie kategoryzacji w swojej pracy naukowej oraz mają wystarczającą liczbę publikacji i wystąpień na tyle koherentnych, by na ich podstawie można było wyodrębnić określony przedmiot dociekań, a co za tym idzie: konkretną perspektywę badawczą, dającą się zdefiniować i spenetrować. Pozostaje to w związku z pytaniem zasadniczym: czy studia nad weganizmem mają w ogóle szansę na stanie się dyscypliną?². Sądzę, że dokładnie takie same pytania można postawić w odniesieniu do badań nad wegetarianizmem, tym bardziej, że ich oddzielanie od badań nad weganizmem nie wydaje się słuszne. Mając na względzie złożoność problemu wyodrębniania się w humanistyce tej nowej dyscypliny badawczej (bądź dyscyplin badawczych), którą zainicjowała Laura Wright, w niniejszym tekście chciałabym skierować uwagę krytyków na niedostrzeżony dotąd przez nich obszar refleksji nad wegetarianizmem, jaki – w moim przekonaniu – wyłonił się znacznie wcześniej, niż sugeruje to w swoich dyscyplinarnych dociekaniach np. Dariusz Gzyra czy też inni obserwatorzy kierunków badawczych sytuujących się w szeroko pojętym nurcie *human animal studies*. Niewykluczone bowiem, że rozważania o wegetarianizmie (i rzadziej: weganizmie),

¹ Świadczą o tym zarówno seminaria, jak i konferencje naukowe (np. I Ogólnopolskie Seminarium „Studia nad weg(etari)anizmem w kontekście badań literackich i kulturowych. Dylematy i perspektywy” zorganizowane 28.05.2018 r. przez Instytut Kultur i Literatur Anglojęzycznych Uniwersytetu Śląskiego lub Międzynarodowa Interdyscyplinarna Studencko-Doktorancka Konferencja Naukowa „In the name of...” przeprowadzona w dniach 25-26.10. 2018 r. przez Instytut Europeistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, na której jednym z proponowanych tematów był „Wegetarianizm/weganizm – po co i w imię kogo i czego”). Na uwagę zasługują również publikacje badaczy zajmujących się dyscypliną *human animal studies* (Saja 2013, Gzyra 2013, Gzyra 2017, Gzyra 2018) oraz artykuły popularnonaukowe pisane przez aktywistów, z których większość to weganie (np. Wiewiór 2014, Andrusiewicz 2014, Czerwińska 2014).

² Gzyra 2017, s. 13-14.

mające doprowadzić do narodzin nowych dyscyplin, przypisywane dziś głównie badaczom zachodnim, mają swój początek w Rosji przełomu XIX i XX wieku. Wówczas myśl wegetariańska rozwijała się w tym kraju szczególnie intensywnie, stanowiąc faktyczną, acz bezprogramową, bo pozbawioną wymiaru metodologicznego i teoretycznego, fazę wstępną współczesnych studiów wegańskich, tak gwałtownie dyskutowanych dzisiaj w nauce amerykańskiej i europejskiej.

Z wyjątkiem dwóch artykułów Moniki Rzczyckiej³, która omawia to zagadnienie w interesującym ją wąskim ezoterycznym aspekcie, a także zaledwie kilku moich spostrzeżeń na ten temat zamieszczonych w monografii „Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych”⁴ oraz artykule poświęconym okrucieństwu wobec zwierząt⁵, w polskiej literaturze naukowej trudno dziś znaleźć szersze omówienie tego godnego uwagi wątku odnoszącego się do rozwoju idei wegetariańskich w Rosji. Dzieje się tak zapewne dlatego, że rusycystyka polska nieodmiennie skupia się na „hagiografiach” mistrzów literatury rosyjskiej, bądź na ich demistyfikacji, nie zagłębiając się zazwyczaj w kwestie natury ekofilozoficznej czy ekoetycznej. Pominięcie tematyki ekologicznej w odniesieniu do problematyki zwierzęcej w polskiej rusycystyce, jak również wegetarianizmu w Rosji, jest powodem, dla którego warto dziś – zwłaszcza w kontekście rozwoju nowej dyscypliny naukowej, jaką mają szansę się stać studia nad weganizmem/wegetarianizmem – podjąć to wyzwanie, choćby w aspekcie etycznego wegetarianizmu w Rosji na przełomie XIX i XX wieku, stanowiącego zaczątek pełnego opracowania tego zagadnienia w kontekście religijnych (tu: prawosławnych) i obyczajowych źródeł omawianego zjawiska. Jego charakterystyka stanowi w istocie jedynie prolegomena (uwagi wstępne) do szerszej, wieloaspektowej interpretacji wegetarianizmu/weganizmu jako nowego obszaru humanistycznych badań naukowych. Z tego właśnie względu „prolegomena” pojawiają się w tytule tego tekstu, w którym omawiam, powierzchownie ze względu na ograniczenie miejsca, dzieje wegetarianizmu w Rosji, uwzględniając kluczowe stanowisko etyczne Lwa Tołstoja i poglądy przedstawicieli tzw. tołstoizmu. Wprowadzam również pewien ezoteryczny akcent i podaję kilka przykładów z literatury rosyjskiej, w której rolę prowegetariańskiego pioniera odegrał Nikołaj Leskow. Swoje „prolegomena” traktuję przeto zarówno jako zaproszenie do szeroko zakrojonych badań, jak i pierwszy w pol-

³ Rzczycka 2011, Rzczycka 2014.

⁴ Tymieniecka-Suchanek 2013.

⁵ Tymieniecka-Suchanek 2015b.

skiej humanistycy artykuł poświęcony wyłącznie rosyjskiemu wegetarianizmowi⁶, przywołujący zarówno starsze, jak i nowsze prace rosyjskojęzyczne, do których (zwłaszcza tych nowszych) prawdopodobnie nie odnoszono się wcześniej.

Współczesne studia nad relacjami ludzi i zwierząt, rozwijające się w anglojęzycznym kręgu kulturowym, nie są oryginalne, biorąc pod uwagę rosyjski nurt prozwierzęcy. Podobne idee pogłębiane były w Rosji już na przełomie XIX i XX wieku, a oznaki pozytywnego stosunku do zwierząt widoczne były tam już dużo wcześniej⁷. Można śmiało powiedzieć, że rosyjska myśl ekologiczna była prekursorska wobec *human animal studies*, co należy w głównej mierze wiązać ze wschodnią mentalnością kształtowaną przez prawosławie. Umysłowość prawosławna – jak konstatuje Jan Dębowski – znacznie wcześniej wyartykułowała wiele idei uznanych dzisiaj za „sztandarowe w ruchach ekologicznych”⁸. Prekursorskie znaczenie prawosławia dla ekologii i etyki ekologicznej podkreśla wybitna współczesna rosyjska teolog i filozof – Tatiana Goriczewa⁹ – w takich pracach, jak: „Święte zwierzęta” („Svâtye životnye”, 1993), „Milczenie zwierząt” („Molčanie životnyh”, 2008) i „Błogosławiony ten, który bydło miłuje” („Blažen iže skoty miluet”, 2010). Oficjalny rosyjski ruch wegetariański, który ukształtował się nieco później niż ruch angielski, o czym będzie mowa dalej, w niczym nie umniejsza jego rangi i nie świadczy o tym, że myśl ekologiczna nie zaistniała w Rosji znacznie wcześniej. Fakt powołania pierwszego na świecie towarzystwa wegetariańskiego dopiero w połowie XIX wieku wcale nie oznacza, że podobne teorie nie rozwijały się wcześniej, zanim je zinstytucjonalizowano. Sama idea wegetarianizmu pojawiła się już w starożytności, choć nikt nie używał wtedy takiego pojęcia¹⁰. Studia

⁶ Wegetarianizm występuje w niniejszym tekście jako desygnat pojęcia, o którym się sądzi, że jest powszechnie znane. Jednak za Marią Grodecką przypomnę, że „wegetarianizm to bezmięśny sposób odżywiania się pokarmami roślinnymi i nabiałowymi”, natomiast „zaprzestanie jądania mięsa stanowi dopiero pierwszy krok wiodący w sferę różnorodnych spraw i problemów, zarówno zdrowotnych i żywieniowych, jak też moralnych, ekonomicznych, filozoficznych i wielu innych” (Grodecka 1991, s. 5). Sama informacja o takim, a nie innym sposobie odżywiania się stanowi dopiero wprowadzenie do dalszych rozważań o przyczynach i motywach, np. niespożywania mięsa. Pierwotnie – jak podkreśla autorka – wegetarianizm wyrósł z głębokiego poczucia konieczności podjęcia działań zmierzających do ulżenia doli wszystkich istot żyjących w świecie zdominowanym przez człowieka (Grodecka 1991, s. 7). Warto zaznaczyć, że Grodecka pisała o wegetarianizmie już na początku lat 80. XX wieku. Zob. Grodecka 1982.

⁷ Borejko 2003, s. 102.

⁸ Dębowski 1998, s. 8.

⁹ Tymieniecka-Suchanek 2015a.

¹⁰ Nad projektem „Wegetarianizm w starożytności. Religijne i etyczne źródła idei” pracuje Damian Miszczyński.

nad weganizmem (i wegetarianizmem) pociągają za sobą prócz korzyści epistemicznych, wypływających z wyodrębnienia nowego nurtu badawczego, również inne korzyści związane z potrójną motywacją wynikającą z przyjmowania diety roślinnej: zdrowotną, ekologiczną oraz etyczną¹¹. W Rosji na przełomie XIX i XX wieku dominowały motywacje etyczno-medyczne. Namysł nad przyjaznym stosunkiem do zwierząt pojawił się tam m.in. w związku z propagowaniem wegetariańskiej diety¹². Wegetarianizm (zwłaszcza religijny)¹³, z którym mamy do czynienia w Rosji, nie zawsze wiązał się – rzecz jasna – z refleksją etyczną. Okazało się jednak, że w ojczyźnie Lwa Tołstoja etyczne idee wegetarianizmu trafiły na podatny grunt. Świadczy o tym chociażby fakt, że praca Konstantyna Moesa-Ostragiełły „Przyrodzone pokarmy człowieka i ich wpływ na dolę ludzką” (1888), która została przetłumaczona na język rosyjski, zdobyła wśród rosyjskich czytelników większą popularność niż w Polsce, zaś szczególną przyjemność jej lektura sprawiła właśnie Tołstojowi, jednemu z największych propagatorów wegetarianizmu tamtych czasów¹⁴. Obecnie studia nad wegetarianizmem i weganizmem rozwijają się intensywnie zwłaszcza w środowisku lekarskim, czego dowodzą nie tylko liczne publikacje, lecz także konferencje naukowe¹⁵. Prowadzone są również działania praktyczne, o czym świadczy interesujący projekt rosyjskiej organizacji społecznej Centrum Ochrony Praw Zwierząt VITA, mający na celu powrót do przedrewolucyjnej tradycji wegetarianizmu¹⁶.

¹¹ Gzyra 2017, s. 14.

¹² Tymieniecka-Suchanek 2015b, s. 223.

¹³ Post w religiach chrześcijańskich, czyli wyrzekanie się określonych pokarmów w pewnych okresach istotnych z religijnego punktu widzenia, jest oczywiście zjawiskiem zgoła odmiennym od wegetarianizmu lub weganizmu obwarowanego względami etycznymi, estetycznymi i innymi (zob. przypis 1). W niniejszym artykule określenie „wegetarianizm religijny” jest używane wyłącznie w odniesieniu do prawosławnych praktyk religijnych i należy przez to rozumieć świadomy wybór polegający na niespożywaniu mięsa (i nabiału), wynikający wyłącznie z pobudek czysto religijnych. W pracach rosyjskich używany jest termin „wegetarianizm” w odniesieniu do zwyczajów religijnych, np. Borowskaja 2014, s. 5. W prawosławiu post religijny, który kultywowali mnisi w pustelniach, często towarzyszył ich życliwemu stosunkowi do zwierząt. Zob. Goriczewa 1993.

¹⁴ Zakrzewski 2016.

¹⁵ 31.05.2018 r. odbyła się konferencja naukowa pod nazwą „Wegetarianizm: zdrowie, etyka, ekologia”, którą przeprowadzono w ramach XII Ogólnorosyjskiego Forum dotyczącego zdrowia społeczeństwa rosyjskiego. Dodajmy, że konferencje poświęcone wegetarianizmowi odbywają się w Rosji cyklicznie od kilku lat. Zob. [online]: <<http://www.vita.org/new/2018/may/23.htm>>, [dostęp: 2018.06.02].

¹⁶ Portal VITA to m.in. archiwum materiałów o wegetarianizmie w Rosji [online]: <<http://www.vita.org.ru>>.

PRAWOSŁAWNY KONTEKST RELIGIJNO-OBYCZAJOWY

Wegetarianizm wpisuje się w dawny słowiański sposób odżywiania. Słowianie łatwo obywali się bez mięsa jeszcze pod koniec XIX wieku i na początku XX¹⁷. W 1912 roku Janisław Jarzębowski z estymą podkreślał, że ze Słowian najbardziej rozwinięty „ruch jarski” mają Rosjanie¹⁸. W Księżce Welesa, która opisywała tradycje starosłowiańskiej kultury, w żadnym miejscu nie wspomina się o ofiarowaniu bogom mięsa lub ryb. Prości ludzi na Rusi, a następnie w Rosji, jedli skromnie, a ich jadłospis sprowadzał się do zaledwie kilku dań takich jak: kapuśniak, kasza, jarzyny, ryby, owoce, jagody, mleko i produkty mleczne. Dieta chłopów nie tylko w Rosji tego okresu była uboga w mięso, co naturalnie nie wynikało z etycznych powodów. Predylekcję Rosjan do prostej i bezmięsnej kuchni oddaje słynne powiedzenie: „Ŝi¹⁹ da kaša piša naša” („kapuśniak i kasza to strawa nasza”). W staroruskim menu przeważały potrawy mączne (np. korowaje, bliny, chrust, pierogi) oraz chleb (głównie żytni), co stanowiło jedzenie powszednie. Wystarczy zapoznać się uważnie z przepisami zebranymi przez Galinę Poskriebyszewą, która w książce kucharskiej wskrzesza utracone w ostatnich dziesięcioleciach dawne tradycje kulinarne prawosławia²⁰. W odróżnieniu od poprzednich tego rodzaju publikacji (np. encyklopedii kulinarnej „Bolšaâ kulinarnaâ encyklopediâ”) autorka prezentuje zapomniane już stare przepisy, które zbierała, odwiedzając monastera. Tym samym wskazuje samoistne osobliwości dawnej prawosławnej kuchni. Dania mięsne i rybne zajmują w niej znikome miejsce w porównaniu z mnóstwem różnorodnych sałatek jarzynowych, urozmaiconych zup z dzikorosnących roślin i warzyw, wielu rodzajów gołąbków z grzybami, kapustą i ziemniakami, wegetariańskich kasz i zapiekankę, przetworów owocowych.

Boris Jegorow podkreśla niezwykle silne przywiązanie Rosjan do tradycji, które widoczne jest zarówno w rytuałach najważniejszych świąt, jak i w przyzwyczajeniach kulinarnych. Pierogi, bliny, kasze, a z napojów: kwas, piwo domowe i nalewki – wszystko to długo stanowiło główny trzon kuchni naro-

¹⁷ O żywieniowych zwyczajach panujących wśród dawnych Słowian pisze m.in. Jan Kapela: „Wegetariańska dieta wynikała nie tylko z przyczyn ekonomicznych, ale również religijnych”. Kapela 2017.

¹⁸ Jarzębowski 1912, s. 35.

¹⁹ Ŝczy to oryginalna zupa rosyjska sporządzana z warzyw liściastych (np. szczawiu, szpinaku lub pokrzywy) na wywarze mięsnym, rybnym lub grzybowym, ale jej stałym składnikiem była świeża lub kwaszona kapusta. Tzw. „leniwe Ŝczy” zawsze było wegetariańskie.

²⁰ Poskriebyszewa 2002. O prawosławnych kulinariach zob. również Usmanov 2001, s. 153.

dowej²¹. Upodobanie Rosjan do prostego sposobu żywienia zachowało się we wszystkich warstwach społecznych do początku XVIII stulecia, a więc do czasów panowania cara Piotra I Wielkiego, który zainicjował zmiany dotyczące m.in. odżywiania się. W XIX wieku niektóre cechy rdzennie narodowego trybu życia utrzymywały się nawet w warstwach uprzywilejowanych. Zdarzało się jednak, że szlachta, część kupiectwa i wyższe duchowieństwo, na skutek związków z Zachodem, przejmowały pewne elementy zachodnioeuropejskiego stylu życia (miejskiego) i czasem demonstracyjnie odcinały się od narodowych tradycji. Można mówić o silnym kulturowo-obyczajowym rozdźwięku między Rosją przedpiotrową a popiotrową oraz między Rosją dworską a chłopską. Jednak w czasach staroruskich ostrych dysproporcji kulinarnych pomiędzy warstwami społecznymi nie było. Jeśli takie różnice występowały, dotyczyły one ludzi biednych i bogatych, np. łabędzie jako wykwintne i drogie danie pojawiały się rzadko na stołach, ale spożywano je głównie na weselach, zarówno w domach bojarów, jak i bogatych chłopów. Fakt, że na Rusi nie jedzono zbyt wiele mięsa, mimo że tamtejsze lasy były wprost niewyczerpanym źródłem pożywienia, Ludwik Bazyłow uważa za kuriozalny. Przyczyny przyrządzania skromnych i ubogich w mięso posiłków są różne i złożone. Historyk upatruje ich w dawnych przyzwyczajeniach, tradycjach o niejasnym pochodzeniu, a nawet w obcych wpływach (głównie chazarskich). Z potraw najczęściej wykluczano cielęcinę, raki, gołębie i zające. Z kolei surowe kanony prawosławia zmuszały Rosjan do ścisłego postu²². Dawniej trzy razy w tygodniu (w poniedziałki, środy i piątki) wszystkim osobom bez wyjątku – zarówno zdrowym, jak i chorym – nie wolno było jeść nie tylko mięsa i ryb, lecz także nabiału (łącznie z jajami), a nawet cukru. Co więcej, prawosławni oburzali się, że w Kościele rzymskim spożywanie produktów mlecznych nie wiąże się z naruszeniem zasad postu – w katechizmach prawosławnych jedzenie nabiału w okresie postnym nadal określane jest jako jeden z głównych błędów zachodniego Kościoła²³.

Prawosławie ujmuje przyrodę jako pełen tajemnic żywy organizm, posiadający wartość autoteliczną. Stosunek do przyrody, w tym do zwierząt, jest w nim wyjątkowy, a świadomość prawosławna wyrasta z nauczania Ojców Kościoła Wschodniego, tradycji rosyjskiej kultury ludowej²⁴ i rodzimej myśli

²¹ Jegorow 2002, s. 283.

²² Voronina 2010, s. 141-146.

²³ Bazyłow 1986, s. 159-160.

²⁴ Jan Dębowski pisze o stosunku rosyjskiego ludu do natury i przyrodzie w nauczaniu Ojców Kościoła Wschodniego. Dębowski 1998, s. 11-34. Koncepcję prawosławnej ekologii w ujęciu teolo-

filozoficznej²⁵. Prawosławie opiera się głównie na Starym Testamencie, a według niego przed potopem wegetarianami były wszystkie istoty – zarówno ludzie, jak i zwierzęta. Co więcej, Andrew Linzey uznaje wegetarianizm za ideał biblijny. Anglikański teolog poświęca temu zagadnieniu osobny rozdział w swojej monografii „Teologia zwierząt”²⁶, w którym przedstawia – jak sam podkreśla – „stanowisko wywodzące się z Księgi Rodzaju i Księgi Izajasza, uwzględniając jednocześnie fakt, że Jezus nie jest w kanonicznych Ewangeliach przedstawiany jako wegetarianin”²⁷. Dodać należy, że w tradycji wschodniego chrześcijaństwa, inaczej niż w teologii zachodniej, wskazuje się na kosmiczny wymiar chrześcijańskiej idei zbawienia oraz możliwość religijnej identyfikacji i uświęcenia zwierząt, o czym pisze wspomniana już Tatiana Goriczewa w pracy „Święte zwierzęta”²⁸. Według Goriczewej głównymi mentorami stanu zakonnego był Antoni Wielki i Eufemiusz Wielki. Święty Antoni Wielki – twórca anachoretyzmu – uważał, że mnich nigdy nie powinien jeść mięsa, zaś Eufemiusz odżywiał się po wegańsku, podobnie jak wszyscy prawosławni, którzy do dzisiaj stosują dietę roślinną w okresie Wielkiego

---

gicznym opracowała Tatiana Goriczewa. Goričeva 2010, s. 7-128. Warto tutaj odnotować, że teologia przyrody filozofa religijnego – Władimira Sołowjowa – ma swoje źródła w jego szczególnej wrażliwości na los zwierząt, co podkreśla Nikołaj Łoski: „Wspaniałomyślność Sołowjowa dotyczyła także zwierząt i ptaków. Wydawało się, że wyczuwają one miłość Sołowjowa do wszystkiego, co żyje. W Petersburgu Sołowjow często zatrzymywał się w jednym z hoteli. Ledwo zdążył przyjechać do tego hotelu, a do okna jego pokoju zlatywało całe stado gołębi”. Łoski 2000, s. 102.

²⁵ Problematykę przyrody w filozofii rosyjskiego prawosławia szczegółowo omawia Jan Dębowski. Zob. Dębowski 1998, s. 35-132.

²⁶ Linzey 2010, s. 207-226. Teolog interpretuje fragmenty Starego Testamentu i podkreśla jednoznaczne pozwolenie na zabijanie zwierząt (obecne w Rdz 9) oraz dowodzi, że biblijne wątki dotyczące tej kwestii nie są sprzeczne, lecz spójne, a nawet „istotne dla współczesnej debaty nad prawami zwierząt i wegetarianizmem”. Ibidem, s. 214. Przekonanie, że przemoc między człowiekiem a zwierzętami (i między samymi zwierzętami) nie była zamierzona przez Boga w pierwotnym planie stworzenia, a pozwolenie na jedzenie mięsa i antagonistyczne stosunki w relacji człowiek – zwierzęta pojawiły się po upadku i potopie można odnaleźć również w monografii „Animals on the Agenda. Questions about Animals for Theology and Ethics”. Richard Bauckham analizuje proctwo Izajasza o harmonii panującej wśród stworzeń w relacji do Ewangelii św. Marka, pokazując związek między tymi fragmentami Biblii jako zapowiedź eschatologicznego przywrócenia wegetariańskiego ładu. Zob. Bauckham 1998, s. 54-60. Rozważania, że zjedanie zwierząt nie jest zgodne z etyką chrześcijańską, odnajdujemy w artykule Daniela Millera, który podaje m.in. argumenty wspierające chrześcijański wegetarianizm. Zob. Miller 2012, s. 136-168. Spostrzeżenia na temat podmiotowości zwierząt i wegetarianizmu prezentuje również Anton Rotzetter – niemiecki teolog, który z kolei odpowiada na pytanie, czy Nowy Testament zezwala na spożywanie mięsa. Por. Rotzetter 2013, s. 169-223, a zwłaszcza s. 193-197. Zob. również Mitek-Dziemba 2015, s. 307-324.

²⁷ Linzey 2010, s. 207. Zagadnienie religijno-etycznego wegetarianizmu, w którym można powiązać stanowiska wywodzące się z prawosławia i założeń etycznych jest fascynującym i niełatwym wyzwaniem badawczym, ale wykracza poza ograniczone z konieczności ramy niniejszego opracowania.

²⁸ Zob. Mitek-Dziemba 2017.

Postu i dwutygodniowego postu Uspienskiego, w nieparzyste dni tygodnia i w czasie poszczególnych świąt. Wyznaczniki wartości religijnych zakonnicy czerpali z postaw takich mistrzów, jak prorok Eliasz (kruki karmiły go chlebem) i Jan Chrzciciel, który żywił się leśnym miodem i owocami drzewa (*akrides*). Najbardziej surowym postem praktykowanym przez zakonników był post o chlebie i wodzie. Odbywany na pustyni post prawosławny podobny był do postu buddyjskiego, z którym ma powiązania historyczne²⁹. Do wielkich prawosławnych postników należeli asceci przypominający dżinistów. Oczywiście, weganizmowi zawsze przyświecała myśl etyczna: nie wolno zabijać, niszczyć i eksploatować żywej istoty.

W Rosji istniała tysiącletnia tradycja powstrzymywania się od mięsnego pożywienia ze względów religijnych³⁰. Zarówno dla zakonników, jak i wierzących ludzi świeckich post jeszcze do początku XX wieku miał o wiele większe znaczenie, aniżeli w innych krajach europejskich. Z uwagi na cztery długie okresy postu, a także postny reżim obowiązujący co najmniej dwa razy w tygodniu (w środy i piątki)³¹, ogólna liczba postnych dni w roku wynosiła aż 220. Działacze rosyjskiego ruchu wegetariańskiego: Paweł Biriukow (1860–1931) i Nikołaj Gusiew (1882–1967) domagali się, by wegetarianizm był rozumiany i traktowany nie jako problem żywieniowy, a jako postawa życiowa związana z religijno-moralnym światopoglądem. Inni propagowali go jako rodzaj żywienia o pozytywnych konsekwencjach medyczno-higienicznych, ekonomicznych, ekologicznych, etycznych i społecznych.

Wegetarianizm etyczny był jednak krytykowany przez Cerkiew prawosławną, co jest o tyle zaskakujące, że w przedrewolucyjnej Rosji – jak już wspomniałam – przestrzegano postów obejmujących większość dni w roku. Ponadto, w czasie Wielkiego Postu obowiązywał nawet zakaz handlu mięsem. Oczywiście rezygnacja ze spożywania mięsa motywowana religijnym postem i taka, która stanowi manifest postawy etycznej, to dwa nietożsame zjawiska kulturowo-kulinarne, które nie przystają do siebie zarówno z uwagi na ograniczenia żywieniowe, jak i ideologię. Wegetarianizm pozwala na spożywanie

²⁹ Pozdnákov 2009, s. 76.

³⁰ Znajduje to odzwierciedlenie w prawosławnych przepisach kulinarnych. Zob. Usmanov 2001, s. 153-209.

³¹ Przestrzeganie postu w poniedziałki było tradycją panującą w klasztorach w czasach bizantyjskich. Obecnie prawosławny kalendarz liturgiczny uwzględnia ok. 200 postnych dni w ciągu jednego roku: cztery długie posty przed Paschą, Bożym Narodzeniem, świętem Zaśnięcia Bogurodzicy oraz dniem Apostołów Piotra i Pawła, kilka jednodniowych postów w wigilie niektórych świąt, a także cotygodniowe posty w środy i piątki. Por. Modrzewska 2009, s. 197-199, Przybył 2006, s. 165-166.

produktów mlecznych i jajek. Wegetarianie odrzucają jednak jedzenie ryb, raków oraz owoców morza. Tymczasem są to produkty dopuszczone do spożycia przez prawosławnych w czasie postu. Wyjątek stanowią jednak starowiercy. Aby zapobiec duchowemu i cielesnemu sprofanowaniu („obmiršenie”), staroobrzędowcy nie jedli takich zwierząt jak: zające, bobry, wiewiórki, konie, osły, psy oraz raki. Z jadłospisu wyeliminowali także mięso niektórych ptaków, np. gołębi³². Wiele zakazów wiązało się z dawnymi wierzeniami czy przesądami, np. wykluczano z diety mięso raków, ponieważ wierzono, że skorupiak ten wstecznym chodem oszukał Chrystusa, zaś gołębi nie jadano dlatego, że ptaki te uznawano za symbol Ducha Świętego. Starowiercy nie spożywali również potraw z cieląt, zające i królików, bo zwierzęta te rodzą się ślepe i z tego względu traktowano je jako nieczyste, podobnie było w przypadku psów i kotów³³. Jeszcze do niedawna staroobrzędowcy przestrzegali zakazu jedzenia mięsa ze zwierząt, które nie miały rozszczepionych kopyt. Staroobrzędowcy zawsze ściśle przestrzegali postów (wyłączając z posiłków również nabiał i cukier) oraz prowadzili niezwykle skromny tryb życia (pozwalający znaleźć podobieństwo do trybu życia amiszów).

Rosyjska Cerkiew prawosławna krytykowała wegetarianizm nie z uwagi na dopuszczane do spożycia produkty, ale ze względu na światopoglądowe i ideowe podstawy takiego właśnie odżywiania się. W 1895 roku drukiem ukazał się artykuł archimandryty Tichona Bielawina „Wegetarianizm i jego odmienność od chrześcijańskiego postu” („Vegetarianstvo i evo otliče ot hristianskovo posta”)³⁴. W artykule tym przyszy patriarcha Rosji nazwał „utopijnymi” nadzieje zwolenników wegetarianizmu na nadejście rajy na ziemi po tym, jak ludzie ograniczą się do spożywania potraw roślinnych. Uznał to za niemożliwe bez duchowego rozwoju w obrębie Cerkwi³⁵. Bielawin przywołał argumenty teologiczne na rzecz spożywania mięsnego pokarmu. Jeśli chodzi o kwestie moralne dotyczące zabijania zwierząt i przysparzania im cierpień, archimandryta podkreśla potrzebę okazywania miłosierdzia, ale też wspomina o hipokryzji i fałszywym sentymentalizmie wśród wegetarian, którzy współczucie i litość dla naszych „braci mniejszych” łączą z okrucieństwem wobec ludzi. Z podobną krytyką etyki wegetarianizmu i weganizmu ze strony Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej można spotkać się również w dzisiejszych czasach.

³² Il'inskaâ 2016, s. 271.

³³ O zwierzętach czystych i nieczystych (przeklętych) zob. szerzej: Levkievskaâ 2004, s. 85-108.

³⁴ Artykuł ten był publikowany w Rosji wielokrotnie, np. w 1996, 2015 i 2017 r. Zob. Belavin 1996.

³⁵ Zarubina 2016, s. 142.

W Rosji, w ramach nieortodoksyjnego prawosławia, rozwinęły się również inne wegetariańskie praktyki ascetyczne. Były one charakterystyczne dla wielu sekt, np. chłystów, skopców, a także dla środowiska mołokanów czy malowanców. Dla przykładu sama nazwa sekty: mołokanie („pijący mleko”/ „mlekoopijcy”), wzięła się od zwyczaju picia przez nich mleka w czasie Wielkiego Postu³⁶. Tego rodzaju wegetariańskie praktyki miały charakter lokalnej „małej” tradycji. Wpływ sekt na propagowanie wegetarianizmu wśród członków niezamożnych warstw społeczeństwa na przełomie XIX i XX wieku był jednak marginalny. Zdecydowanie większe znaczenie miało popularyzowanie idei zdrowego trybu życia i humanitarnego stosunku do zwierząt przez buddyzm i kulturę Zachodu³⁷. Faktem jest jednak, że prawosławnym – przywiązanym do swojej tradycji kulinarnej oraz przyzwyczajonym do przestrzegania surowych kanonów postu³⁸ – łatwiej niż katolikom było zaakceptować wegetariańską dietę i przejść na nią. Naturalnie, zarówno w prawosławiu, jak i katolicyzmie post jakościowy (np. katolicki post ludowy w dawnej Polsce) obowiązywał wiernych w określonych dniach kalendarza kościelnego, a sens dni postnych oraz praktyk kulinarnych służył – rzecz jasna – zupełnie innym celom. Polski post katolicki również był surowy i obligatoryjny, ale nie trwał tak długo jak w prawosławiu. Należy także wspomnieć o religijno-społeczno-politycznym fenomenie, jakim był raskoł (schizma prawosławna) i rozłam w łonie staroobrzędowców, którzy (zarówno popowcy, jak i bezpopowcy) przestrzegali o wiele bardziej restrykcyjnych zasad poszczenia niż katolicy³⁹.

PIERWSI ZNANI WEGETARIANIE W ROSJI

Wegetarianizm to nie tylko dieta, lecz także świadomie obrany styl życia i określona mentalność, wynikające ze stosunku wobec siebie i otaczającego świata⁴⁰. Z upływem czasu wegetarianizm stał się interesującym żywieniowym kodem obyczajowo-kulturowym. Trzeba zaznaczyć, że tak zdefiniowany wegetarianizm formułowany i praktykowany był w środowisku inteligencji rosyjskiej, w kręgach elit intelektualnych i wokół nich się rozwijał. Jako system przekonań i praktyka żywienia zaistniał oficjalnie w połowie XIX wieku w Wielkiej Brytanii. Powstanie pierwszego towarzystwa wegetariańskiego na

³⁶ Billington 2008, s. 164-165.

³⁷ Zarubina 2016, s. 140.

³⁸ Modrzewska 2009, s. 195-215.

³⁹ Šangina 2003, s. 174-180.

⁴⁰ Ibidem, s. 138.

świecie (Vegetarian Society w Ramstage, 1847) jest uważane za moment narodzin tego ruchu w jego obecnej formie. „Angielska moda”, polegająca na wyeliminowaniu z diety mięsa, zaczęła się szybko przyjmować w Europie. Już w latach 60. XIX stulecia wegetarianizm pojawił się w Rosji. Początkowo był promowany przez uczonych: medyków i przyrodników, którzy uzasadniali odmowę spożywania potraw mięsnych aspektem zdrowotnym. Niewykluczone, że pod ich wpływem znalazł się filozof, pisarz i publicysta Nikołaj Czernyszewski (1828–1889). To pierwszy przedstawiciel rosyjskiej inteligencji, który otwarcie deklarował niechęć do spożywania mięsa i opowiadał się za wegetariańskim modelem życia. Dowiadujemy się o tym z listów pisarza do rodziny pisanych w okresie jego przebywania na zesłaniu w Wilujsku w latach 1871–1883⁴¹. Oczywiście zainteresowania Czernyszewskiego wegetarianizmem nie należy tłumaczyć pobudkami etycznymi i troską o zwierzęta. Jako zwolennik diety jarskiej kierował się bowiem wyłącznie aspektem estetycznym czy też „higienicznym” tego zjawiska, a sporadyczne spożywanie przezeń mięsa wiązało się zapewne z potrzebą podzielania zwyczajów reszty społeczeństwa. Kolejnym znanym wegetarianinem był książę Paweł Trubieckoj (1886–1938) – rzeźbiarz, który w przeciwieństwie do Czernyszewskiego kierował się litością dla zwierząt, a ich zabijanie nazywał barbarzyństwem. Zdarzyło mu się bowiem być świadkiem zabicia cielaka, co pozostawiło głęboki ślad w jego psychice – to właśnie wówczas zaniechał spożywania mięsa.

Już w połowie lat 60. XIX wieku w Petersburgu powstało prywatne towarzystwo wegetariańskie, które żartobliwie nazwano „Ni ryba, ni mäsö”, co w dosłownym tłumaczeniu znaczy „ni ryba, ni mięso”, a w idiomatycznym – „ni pies, ni wydra”. Jego przewodniczącym i ideologiem był lekarz chirurg Aleksandr P. Zielonkow, którego żona Olga Zielonkowa w 1913 roku wydała książkę kucharską pt. „Nikogo nie jem” („Â nikovo ne em”). Książka ta doczekała się kilku wydań⁴². Wcześniej opublikowała inną pracę zawierającą ogólne informacje na temat wegetarianizmu. W 1879 roku drukiem ukazał się esej botanika Andrieja Beketowa (1825–1902) „Odżywianie się człowieka obecnie i w przyszłości” („Pitanie človeka v evo nastoâšem i budušem”)⁴³, w którym naukowiec zaprezentował argumentację na rzecz wegetarianizmu, analizując jego zalety fizjologiczne, gospodarczo-ekonomiczne i ekologiczne oraz przesłanie etyczne.

⁴¹ Brang 2006.

⁴² Książka ta została wydana nawet niedawno. Zob. Zelënkova 2015.

⁴³ Beketov 1879.

WPŁYW LWA TOŁSTOJA

W latach 80. XIX wieku wegetarianizm zyskał silne wsparcie ze strony jednego z największych moralnych autorytetów – Lwa Tołstoja, który wyeksponował jego etyczny, światopoglądowy i duchowy charakter. Tołstoj przeszedł na dietę bezmięsną na przełomie 1883 i 1884 roku, a w 1887 roku ostatecznie zaniechał spożywania wszelkiego rodzaju mięsa i ryb⁴⁴. W 1891 roku pisarz opublikował artykuł „Pierwszy stopień”, w którym uzasadnił konieczność przejścia na wegetariańską dietę (według niego produkcja żywności nie powinna opierać się na rzeźni). Imperatywem dla Tołstoja było przede wszystkim moralne samodoskonalenie się człowieka. Poza tym cechował go współczujący stosunek do zwierząt. We wspomnianym tekście Tołstoj powoływał się na wrażenia z osobistej wizyty w rzeźni, przedstawiał naturalistyczne opisy cierpienia zwierząt. Okres wzmożonej propagandy wegetariańskiej prowadzonej przez Tołstoja przypada na lata 1880–1890⁴⁵. W 1891 roku Władimir Czertkow zaproponował Tołstojowi napisanie przedmowy do przetłumaczonej przez Marię Lwowną na język rosyjski książki „The ethics of diet” („Etyka żywienia”) Howarda Williamsa⁴⁶. Ta „genialna przedmowa” została później odnotowana z wielką atencją przez Janisława Jarzębowskiego, który zauważył, że pisarz z Jasnej Polany nazywa jaskie życie „pierwszym stopniem do życia nowego”⁴⁷. W tym samym roku terminy: „wegetarianizm”, „wegetarianin”, „wegetarianka” weszły do „Słownika języka rosyjskiego”.

Warto zaznaczyć, że Tołstoj napisał krótkie opowiadanie „Wilk” („Wolk”, 1909) z wegetariańskim przesłaniem dla własnych wnuków, dzieci syna Michała, goszczących w Jasnej Polanie. Utwór, z wyraźną moralizatorską nutą, opowiada o chłopcu będącym amatorem drobiowego mięsa, któremu przyszło się, że chce go zjeść wilk. Strach chłopca, który postępuje z kurczakami tak samo jak wilk z upolowanymi ofiarami, dziwi drapieżnika. Wilk postanawia uświadomić dziecku, w jaki sposób zabija się i przyrządza kurczaki. Ta lekcja ma na celu uprzytomnienie chłopcu, że mięso znajdujące się na talerzu było kiedyś żywą istotą. W zakończeniu dowiadujemy się, że od tamtej pory

---

⁴⁴ Osipova 2007, c. 106.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Jarzębowski 1912, s. 2.

chłopiec nie zjadł już nigdy żadnego rodzaju mięsa, „ani wołowiny, ani cielęciny, ani baraniny, ani kur”⁴⁸.

Jak widać, poglądy Tołstoja znalazły odzwierciedlenie nie tylko w jego publicystyce. Pisarz namówił na dietę bezmięsną córki i próbował nakłonić do wegetarianizmu całą swoją rodzinę, stosując niewybredne metody. Świadczą o tym wspomnienia starszej córki Tatiany, wśród których znajduje się anegdota opublikowana pt. „Cyplënok” („Kurczak”)⁴⁹. Tatiana Suchotina-Tołstaja opisuje, jak do Jasnej Polany przyjechała z wizytą jej ciotka, która bardzo lubiła mięso. Córka Tołstoja nie wiedziała, jaki obiad podać, czy przygotować „trupa” (tak w domu nazywano mięso), czy danie jarskie. Tołstoj zdecydował, że domownicy nie będą zmieniać wegetariańskich przyzwyczajeń z powodu gościa. Kiedy w porze obiadu wszyscy weszli do jadalni, ujrzeli żywą kurę przywiązaną do stołu, a na nim nóż:

– Widzisz? – powiedział ojciec do naszego gościa. – Wiedząc, że lubisz jeść żywe istoty, przygotowaliśmy dla ciebie kurczaka. Nikt z nas nie może go zabić, dlatego położyliśmy ci to śmiertelne narzędzie. Zrób to sama⁵⁰.

Oczywiście kura została uwolniona, a na obiad podano makaron z warzywami i owoce, ale „lekcja” ukochanego szwagra – jak pisze Suchotina-Tołstaja – nie nakłoniła ciotki do przejścia na wegetarianizm. Do bezmięsnej diety przekonała się natomiast Sofija Tołstojowa, która dopiero po śmierci męża – jak zaznacza Tadeusz Klimowicz – została wegetarianką⁵¹.

To głównie pod wpływem Lwa Tołstoja i jego apologetów ruch wegetariański tak intensywnie rozwijał się w Rosji na początku XX stulecia. Pisarza interesowały wszystkie zagraniczne doniesienia prasowe oraz książki, głoszące teorie o człowieku jako istocie roślinożernej, Pisarz z Jasnej Polany ideę etycznego wegetarianizmu poruszył w dwóch esejach: „Pervaâ stupen” („Pierwszy stopień”, 1891)⁵² oraz „Put’ žizni” („Droga życia”, 1910)⁵³. Pierwszy z nich został poświęcony problemowi tzw. dobrego życia („dobraâ žizn”), rozumianego jako życie pożyteczne, sprawiedliwe i uczciwe. Jednym z moralnych przejawów prowadzenia „dobrego życia” powinno być przestrzeganie postu. Pisarz kwestionuje w swoim tekście moralny wymiar egzystencji

⁴⁸ Tołstoj 1983, s. 305. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia z rosyjskojęzycznych pozycji podano w tłumaczeniu autorki artykułu.

⁴⁹ Suhotina-Tołstaâ 1980.

⁵⁰ Ibidem, s. 424.

⁵¹ Klimowicz 2005, s. 112.

⁵² Tołstoj 1891.

⁵³ Tołstoj 2014.

niemal każdego przeciętnego człowieka, którego dzień sprowadza się do następujących czynności:

Lecz oto wszystko skończone, zwykle dzień zaczyna się od jedzenia (...) jedzą bułki; chleb z pierwszego gatunku pszenicznej mąki z dużą ilością masła, czasem wieprzowiny. Mężczyźni w większości wtedy palą papierosy lub cygara, a następnie czytają gazetę (...). Potem wychodzenie z domu do pracy lub załatwianie spraw, lub jazda powozami (...). Potem śniadanie z zabitych zwierząt, ptaków, ryb, potem taki sam obiad, skromnie licząc z trzech dań, – deser, kawa, potem gra – karty, i gra – muzyka lub teatr, czytanie lub pogawędka na miękkich sprężynowych fotelach (...) znów herbata, znów jedzenie, kolacja i znów do łóżka (...). Taki wygląda dzień człowieka wiodącego skromne życie, o którym, jeśli ma on łagodny charakter i nie posiada wyjątkowo nieprzyjemnych dla innych nawyków, mówią, że to człowiek prowadzący dobre życie⁵⁴.

W innym rozdziale Tołstoj zdaje szczegółową relację ze swojej wizyty w rzeźni w Tule, gdzie zabijano krowy, byki, jałówki, owce oraz cielęta. Pisarz streszcza rozmowy o zabijaniu zwierząt, jakie prowadził wówczas z pracownikami rzeźni, i ze zdumieniem konstatuje, że nie są to ludzie z gruntu źli. Wykonują tę pracę, bo – jak sami mówią – „Czego żałować? Tak trzeba” lub „Co robić? Jeść trzeba”, ale w końcu przyznają, że na początku bali się zabijać. Żal im zwierząt, zwłaszcza tych potulnych, oswojonych bydła, które ufnie idą na śmierć. Słowo „trzeba” podkreśla nawyk i rutynę, ale jest również śladem obecnego od zarania dziejów w świadomości ludzkiej przeświadczenia o konieczności spożywania produktów mięsnych jako niezbędnego warunku przetrwania. Odczuwana przez rzeźników litość w stosunku do zwierząt pozwala pisarzowi na wyciągnięcie wniosku, że naturalnie zakorzeniony w ludziach wstręt do wszelkiego zabijania został zagłuszony fałszywym przekonaniem o przyzwoleniu Boga na ubój zwierząt i kulinarnym przyzwyczajeniem. Zestawienie opisu dnia przeciętnego człowieka, wiodącego zwyczajne życie, z relacją z uboju zwierząt, których mięso ów człowiek spożywa, jest celowym zabiegiem Tołstoja. Pisarz wyraźnie daje do zrozumienia, że ludzie zjadają zwierzęta z pełnym przeświadczeniem o słuszności swojego postępowania. Gdyby jednak wiedzieli i widzieli, co dzieje się, zanim befsztyk znajdzie się na ich talerzu, lub musieli, co gorsza, własnoręcznie zabić zwierzę, by zdobyć surowe mięso, prawdopodobnie większość z nich zmieniłaby swój jadłospis. Cierpienie zwierząt i złe nawyki żywieniowe są – zdaniem Tołstoja – wystarczającym powodem, by rozpowszechnić wegetariańskie hotele i zajazdy, których z każdym rokiem przybywało w Niemczech, Anglii i Ameryce. Tołstoj zachęcał wszystkich do zrezygnowania ze spożywania mięsa,

⁵⁴ Tolstoj 1891.

uzasadniając własną postawę względami zarówno zdrowotnymi, jak i moralnymi, ale nie pozwalał na piętnowanie kogokolwiek za odrzucenie wegetarianizmu. W odczuciu pisarza wegetarianizm jest pierwszym krokiem do osiągnięcia moralnej doskonałości. Inspiracją dla Tołstoja była filozofia buddyjska, którą pisarz bardzo się interesował⁵⁵. Owe wschodnie fascynacje znalazły swoje odbicie także w eseju „Droga życia”⁵⁶, będącym uwieńczeniem i podsumowaniem dorobku pisarza, nawołującego do odnowy życia czystego i naturalnego.

Aktywnymi propagatorami wegetarianizmu byli również: znany klimatolog i geograf Aleksandr I. Wojejkow oraz publicysta Władimir Czertkow. Nawiasem mówiąc, ten ostatni został wegetarianinem wcześniej niż Lew Tołstoj. Zagorzałym zwolennikiem autora „Drogi życia” i propagatorem wegetarianizmu był dziennikarz Iosif Perper (1886–1966), który podkreślał, jak wielki wpływ wywarł na niego artykuł „Pierwszy stopień”⁵⁷. Efektem lektury była rezygnacja z konsumpcji mięsa i fascynacja tołstoizmem⁵⁸.

TOŁSTOIZM

Pod przemożnym wpływem filozoficzno-religijnych prac Lwa Tołstoja powstał i rozwinął się w Rosji ruch społeczny zwany tołstoizmem⁵⁹, który miał swoich apologetów we wszystkich warstwach społecznych i przyjął się jako filozofia życia, postawa religijna lub intelektualna moda. Jednym z elementów życia według zasad tołstoizmu był wegetarianizm. Środowiskiem, w którym najbardziej rozpowszechniły się idee omawianego ruchu, były chrześcijańskie sekty sztundystów, duchoborców i mołokan. W ich obrębie pod wpływem tołstoizmu utworzyły się nowe odłamy, np. duchoborców-postników (niespożywających mięsa). Tołstojowcy przestrzegali przykazania „nie zabijaj” również w stosunku do zwierząt. Ich wegetarianizm miał charakter etyczny, ponieważ nie tylko nie spożywali mięsa, lecz także, z wyjątkiem ludzi słabych i chorych, nie jedli nabiału i jajek, nie nosili ubrań z futer, skór i wełny oraz nie wykorzystywali zwierząt do prac w gospodarstwie. W 1909 roku, pod hasłem „Duszę mają wszystkie stworzenia”, powstało Moskiewskie Towarzystwo Wegetarian, przy którym zorganizowano trzy

⁵⁵ Serebrányj 2016.

⁵⁶ Tołstoj 2014.

⁵⁷ Osipova 2007, s. 107.

⁵⁸ Perper 1909, s. 15-20.

⁵⁹ Tu i dalej korzystam z de Lazari 2001, s. 542-546.

jarskie stołówki i bibliotekę. Tołstojowcy wydawali również czasopismo „Edinenie” („Zjednoczenie”) pod redakcją Władimira Czertkowa. Zostało ono w pewnym zakresie poświęcone również diecie wegetariańskiej. Ostatnim periodykiem tołstojowców były „Listy Moskiewskiego Towarzystwa Wegetarian”, które publikowano jeszcze w latach 20. XX wieku. W 1929 roku Towarzystwo zlikwidowano, a w 1938 roku tołstoizm jako zorganizowany ruch przestał istnieć wskutek represji stalinowskich⁶⁰. Do znanych tołstojowców należeli: Władimir Czertkow (wydawca i lider ruchu), Iwan Gorbunow-Posadow (pisarz i pedagog), Iosif Perper (wydawca czasopisma wegetariańskiego), Paweł Biriukow (wydawca i biograf Tołstoja), Walentin Bułhakow (ostatni sekretarz Tołstoja), Iwan Triegubow (działacz społeczny i publicysta), Jewgienij Popow (pedagog i tłumacz), Iwan Nażywin (pisarz), Nikołaj Ge (malarz), ksiądz Giorgij Gapon i wielu innych.

Warto wspomnieć, że w dniach od 16 do 20 kwietnia 1913 roku odbywał się w Moskwie pierwszy rosyjski zjazd wegetariański (Vserossijskij Vegetarianskij s'ezd), który miał na celu konsolidację grup lokalnych w jedną prężną i wpływową ideologicznie organizację społeczną. Kolejny zjazd miał być zorganizowany w 1915 roku w Kijowie, uniemożliwił to jednak wybuch pierwszej wojny światowej. Co ciekawe, podczas świąt oraz na spotkaniach i zebraniach wegetarian śpiewano hymn. Został nim utwór poetycki Iwana Gorbunowa-Posadowa „Szczęśliwy ten, kto kocha wszystko co żyje...” („Ščastliv tot, kto lûbit vse živoje”, 1905), do którego muzykę napisali Anna K. Czertkowa i Michaił G. Erdenko.

WEGETARIANIZM KRZEWIONY PRZEZ KRĘGI EZOTERYCZNE

Jak słusznie zauważa Monika Rzczycka:

kwestia wegetarianizmu na przełomie XIX i XX stulecia, praktykowanego powszechnie nie tylko w kręgach rosyjskich okultystów, ale i w środowiskach z okultyzmem blisko związanych (na przykład wśród literatów zainteresowanych duchową nauką), okazuje się problemem ważkim, poszerzającym znacznie panoramę tej epoki⁶¹.

Od samego początku swojego istnienia Towarzystwo Teozoficzne propagowało dietę wegetariańską. Jelena Bławatska, Anna Kamińska, Jekatierina Pisariewa, Jelena i Nikołaj Roerichowie rozpowszechniali idee wegetariańskie,

⁶⁰ Zob. szerzej: Petuhova 2008.

⁶¹ Rzczycka 2011, s. 330.

„podkreślając znaczenie diety dla fizycznej, intelektualnej i duchowej kondycji człowieka jako istoty należącej do Wszechświata i współuczestniczącej w jego przemianie”⁶². Główni teozofowie zajmowali się organizowaniem publicznych wystąpień poświęconych wegetarianizmowi. Pokłosiem ich działalności były liczne broszury i książki na ten temat. Do najbardziej znanych publikacji o wegetarianizmie należy – jak przekonuje Rzeczycka – esej Bławatskiej „Czy zwierzęta mają duszę?” („Est’ li duša u životnyh?” – 1886)⁶³. Z kolei Kamińska na łamach „Przeglądu Wegetariańskiego” opublikowała wykład „Wegetarianizm i okultyzm” („Vegetarianstvo i okkul’tizm”, 1910). Z publikacji płynęły korzystne dla zalecanej diety wnioski, poparte autorytetem słynnych naukowców (lekarzy, fizjologów i chemików) oraz argumentami etycznymi. Po pierwsze, prawidłowo ułożona dieta wegetariańska jest znacznie zdrowsza niż ta bazująca na mięsie (w tym miejscu naukowcy przedstawiali argumenty medyczne). Po drugie, za wyborem diety jarskiej przemawiają uniwersalne racje moralno-etyczne, wskazujące na konieczność zarówno zaniechania zadawania niepotrzebnego cierpienia niższym istotom, jak i zmuszania innych ludzi, by dopuszczali się grzechu zabójstwa. Co ciekawe, argumenty okultystyczne zwykle pojawiały się na końcu, stanowiąc zwieńczenie wszystkich pozostałych racji.

Podobno wszyscy antropozofowie byli wegetarianami. Na dietę bezmięsną przeszedł pisarz symbolista Andriej Biely i jego żona, Asia Turgieniewa oraz pozostali członkowie Towarzystwa Antropozoficznego, m.in. poeci Maksimilian Wołoszyn, Diks (Boris Leman) i Ellis (Lew Kobyliński), malarka Margarita Sabasznikowa, Nikołaj Biełocwietow i wielu innych. Najskuteczniejszym propagatorem tego sposobu żywienia okazał się jednak Lew Tołstoj. Założycielami lokalnych organizacji wegetariańskich byli przede wszystkim zwolennicy filozofii Tołstoja. Spotykali się oni w Riepinowskim majątku „Penaty”, gdzie panował kulinarny reżim. Gospodarz „Penatów” był zdeklarowanym jaroszem stosującym dietę warzywną dla zdrowia, ale bez motywacji ezoterycznych. Posiłki tam serwowane miały szczególną oprawę: na wielki okrągły stół wnoszono „wegetariańską karuzelę”, dzięki której można było wygodnie sięgnąć po wybrane danie.

Należy podkreślić, że teozofowie nie spożywali wegetariańskich posiłków wyłącznie w prywatnych domach i majątkach. Zakładali tanie wegetariańskie stołówki, które cieszyły się niezwykle dużym zainteresowaniem wśród

---

⁶² Ibidem, s. 330-331.

⁶³ Ibidem, s. 331.

studentów i robotników, a w jednym z takich lokali kuchnię prowadziła prosta kobieta z ludu⁶⁴, a zatem rosyjscy okultyści bez wątpienia przyczynili się do propagowania idei wegetariańskich w przedrewolucyjnej Rosji.

ODZWIERCIEDLENIE IDEI WEGETARIAŃSKICH W LITERATURZE ROSYJSKIEJ

Echo idei wegetariańskich zabrzmiało wyraźnie w twórczości różnych pisarzy rosyjskich: Nikołaja Leskowa, Antona Czechowa, Michaiła Arcybaszewa, Daniły Andriejewa, Jeleny Guro, Wielimira Chlebnikowa, Iwana Bunina, Władimira Majakowskiego i innych. Postawa autorytetu z Jasnej Polany znalazła odzwierciedlenie nawet w historiozoficznej powieści Bunina „Wieś” (1910), w której jeden z bohaterów: Kuźma Krasow – wegetarianin – jest „gorącym zwolennikiem Tołstoja”⁶⁵. Jeszcze w latach 20. i 30. XX wieku powstawały utwory, które poruszały problem zabijania zwierząt, stanowiąc „terapię szokową”. Należą do nich wiersze Igora Siewierianina („Poeza «Villa Mon Repos»”, 1921)⁶⁶, Nikołaja Zabołockiego („Rybnââ lavka” – „Sklepik rybny”, 1929)⁶⁷, Ignata Podbiegajły („Rozovye tel’ca” – „Różowe cielęta”, 1938)⁶⁸ i inne. To zaledwie kilka przykładów z literatury rosyjskiej świadczących o tym, że krytyka rzeźni i zjadania zwierząt zajmuje w niej poczesne miejsce. Literatura rosyjska pod koniec XIX i na początku XX wieku podejmuje problem wegetarianizmu i pozwala śledzić dylematy moralne oraz istotne zmiany zachodzące w postrzeganiu świata zwierząt w tamtym okresie. Ciekawym zadaniem badawczym byłoby prześledzenie postaw pisarzy wobec wegetarianizmu i przeanalizowanie, w jaki sposób ich osobiste wybory żywieniowe rzutowały na wykreowanych przez nich bohaterów-wegetarian. Stworzenie takiej galerii postaci być może nasunęłoby interesujące spostrzeżenia o ewolucji idei wegetariańskich w literaturze. Taką galerię zapoczątkował w prozie rosyjskiej Nikołaj Leskow (1831–1895), który był wegetarianinem.

⁶⁴ Rzczycka 2011, s. 335.

⁶⁵ Bunin 1985, s. 62.

⁶⁶ Wiersz zaczyna się słowami: „Mâso naelos’ mâsa” – „Mięso najadło się mięsa”. Severânin 1999.

⁶⁷ Zabołockij 1999.

⁶⁸ Te trzy wiersze ukazały się na łamach czasopisma okultystycznego „Okkultizm i joga”. Ich tytuły wymienia Monika Rzczycka, ale zamiast poprawnego tytułu wiersza Igora Siewierianina badaczka podaje jego pierwszy wers. Rzczycka 2011, s. 336 (przypis 32).

W twórczości Leskova odnaleźć można kilku bohaterów-vegetarian, należą do nich m.in. zwolenniczka Tołstoja – Kławdia („Nocne marki” – „Polunošniki”, 1890)⁶⁹, malarz Plisow („Słup soli” – „Solányj stolb”, 1895)⁷⁰ i tytułowy Figura („Figura”, 1889)⁷¹. W tym miejscu należy zweryfikować pogląd, że opowiadanie „Figura” należy uznać za pierwszy w literaturze rosyjskiej utwór, którego bohater nie spożywa mięsa ze względów etycznych⁷². Wprawdzie jego jarskie odżywianie – jak podkreśla Anatolij Batiuto – znacznie wyprzedziło dietę samego Tołstoja⁷³, ale pierwszą etyczną vegetarianką jest Kławdia z „Nocnych marków”, która czuje awersję do spożywania mięsa, a jej przekonania budzą zdziwienie otoczenia. W utworze tym pisarz demaskuje postawę przedstawicieli duchowieństwa, którzy z wielką podejrzliwością traktują vegetarian, uważając ich za zwykłych głupców. Jedną z osób duchownych stronniczo „przesłuchuje” główną bohaterkę, a przytoczony poniżej dialog odzwierciedla konflikt między tradycyjnym myśleniem a nowatorską postawą moralną, dotyczącą konsumpcji mięsa:

- Pani, powiadają, nie je mięsa?
- Tak, nie jem.
- A dlaczego?
- Nie lubię.
- Smak pani nie odpowiada?
- I smak, i po prostu nie lubię patrzeć na trupy.
- Zdziwił się.
- Jakie – pyta – trupy?
- Trupy ptaków i zwierząt. Przecież dania, które podaje się na stół, to wszystko z ich trupów.
- Jak to! To pieczeń lub sos – to trupy! Jakie pustosłowio!
- (...)
- A kto panią tego nauczył?
- Nikt.
- Ale jak pani to przyszło do głowy?
- Czyżby to was interesowało?
- Bardzo! Dlatego, że ta głupota wśród wielu teraz się rozprzestrzenia i my powinniśmy o niej wiedzieć⁷⁴.

Charakterystycznym rysem późnej twórczości Nikołaja Leskova jest łączenie idei etycznego vegetarianizmu z pierwiastkiem religijnym. Pisarz propagował te idee również w publicystyce⁷⁵. Rosyjski realista był pod prze-

⁶⁹ Leskov 1890.

⁷⁰ Leskov 1997.

⁷¹ Leskov 1889.

⁷² Tymieniecka-Suchanek 2013, s. 85.

⁷³ Batiuto 1957.

⁷⁴ Leskov 1890.

⁷⁵ Il'inskaâ 2016, s. 275.

możnym wpływem Lwa Tołstoja, co znalazło swój wyraz właśnie w „Nocnych markach”⁷⁶. Utwór ma charakter intertekstualny, ponieważ zawiera wiele aluzji i odniesień do filozoficznych traktatów mistrza z Jasnej Polany. Centrum utworu Leskowa stanowi wątek moralnego rozwoju („samodoskonalenia się”) głównej bohaterki – Kławdii, zbudowany na podstawie „gotowych motywów” zapożyczonych od Tołstoja, wśród których znalazły się również te wegetariańskie. Idee Tołstoja przenikają światopogląd bohaterki⁷⁷.

Innym przykładem utworu, w którym bohater przejawia szacunek dla zwierząt, choć bez wyraźnego akcentu wegetariańskiego, ale z ważnym zabarwieniem religijnym, jest nowela „Napiętnowany anioł” (1873). Narrator Marek – staroobrzędowiec – człowiek o wrażliwym usposobieniu, prowadzi dialog z Leoncjuszem, który zajmuje inne, niż on stanowisko wobec zjadania zwierząt:

- Ludzie cerkiewnego porządku – mówię – zające zjadają, a zając to przecież zwierzę nieczyste.
- To stworzenie Boże – powiada – nie nazywaj go nieczystym, nie grzesz⁷⁸.

W dialogu Marka z Leoncjuszem pobrzmiewa ironicznie zabarwiona nuta wobec ograniczeń żywieniowych z przyczyn religijnych. Reprezentują oni bowiem dwie odmienne postawy, staro- i nowotestamentową. Ten i poprzednie przykłady świadczą o tym, że Nikołaja Leskowa można uznać za pioniera w krzewieniu diety wegetariańskiej poprzez wykreowanych przez niego bohaterów literackich. Pisarz wytycza drogę od prawosławnego postu do etycznego wegetarianizmu. W twórczości Leskowa rosyjska badaczka – Tatiana Iljinska – zauważa ewolucję w świadomości pisarza polegającą na tym, że jego religijny stosunek do rytualnego jedzenia, rozpatrywany w ujęciu ludowo-prawosławnych wyobrażeń o poście, zmienia się. Jeśli we wczesnej twórczości post oznacza triumf ducha nad ciałem, to w późnej – przybiera formę nacechowanego religijnie etycznego wegetarianizmu⁷⁹.

---

⁷⁶ Lučeneckaâ-Burdina i Fedotova 2009.

⁷⁷ Ibidem, s. 216.

⁷⁸ Leskow 1984, s. 375.

⁷⁹ Il'inskaâ 2016.

ROZWÓJ ETYCZNEGO WEGETARIANIZMU NA POCZĄTKU XX WIEKU

Na początku XX stulecia w Rosji można było zaobserwować niezwykle intensywny rozwój ruchu wegetariańskiego⁸⁰. Pierwsze oficjalne towarzystwo jaroszy zarejestrowano w 1901 roku w Sankt Petersburgu. W przedrewolucyjnej Rosji funkcjonowały wegetariańskie przedszkola, szkoły, stołówki, które zamknięto wraz z nadejściem nowej władzy. Na przełomie XIX i XX wieku w wielu większych rosyjskich miastach zaczęły powstawać lokalne wegetariańskie towarzystwa i stołówki z jarskim jedzeniem. Począwszy od 1890 roku wegetarianizm stał się modny: towarzystwa wegetariańskie organizowano w Moskwie (dwa), Petersburgu, Kijowie, Połtawie, Odessie, Mińsku, Wilnie. W 1904 roku w Rosji działało 10 jarskich stołówek, a w 1914 roku już 74. Tołstoj i jego zwolennicy podkreślali aktywne odrzucanie wegetarianizmu przez adwersarzy negowania „tradycji”. Wszystko to zrodziło konflikt między „mięsożercami” i wegetarianami.

Do grona znanych już z ubiegłego wieku wegetarian dołączyli kolejni pisarze, artyści i naukowcy: Nikołaj Ge, Pawieł Trubeckoj, Ilja Riepin i jego żona – publicystka Natalia Nordman (weganka), Nikołaj Roerich, Siergiej Jesienin, Maksim Gorki, Anastasija Cwietajewa (młodsza siostra Mariny Cwietajewej), a z urodzonych w XX wieku – Israil Gelfand i Michaił Zadornow. Etyczne idee diety bezmięsnej propagowały i upowszechniały specjalistyczne czasopisma poświęcone tej tematyce: „Vegetarianskij vestnik” („Goniec Wegetariański”), „Vegetarianskoe obozrenie” („Przegląd Wegetariański”) i „Estestvennaâ žizn’ i vegetarianstvo” („Życie Naturalne i Wegetarianizm”). W periodykach tych drukowano nie tylko poświęcone ochronie życia zwierząt eseje, z których na przypomnienie, chociażby tylko z tytułu, zasługuje ważna praca Aleksandra Wojejkowa „Czy należy oszczędzać wszelkie życie” („Nužno li šadit’ vsăkuû žizn’”, 1911)⁸¹, lecz także utwory publicystyczne i literackie o wymowie prozwojczęcej. W 1912 roku opublikowano artykuł Władimira Czertkova „Życie jest jedno. O zabijaniu żywych istot” („Žizn’ odna. Ob ubijstve živyh sušestv”)⁸², w którym punktem wyjścia do rozważań natury etycznej w relacji człowiek – zwierzęta stała się buddyjska sentencja o jednakowej wartości życia wszystkich istot⁸³. W artykule

⁸⁰ Ibidem, s. 330-336.

⁸¹ Zob. szerzej: Brang 2006, s. 257-265.

⁸² Čertkov 1912.

⁸³ Ibidem.

„Życie jest jedno” autor porusza problemy, które nie straciły na aktualności, nadal są bowiem przedmiotem polemik współczesnych przedstawicieli eketyki. Należą do nich: eksperymenty medyczne przeprowadzane na żywych stworzeniach, zabijanie zwierząt dla mięsa, skór i futer (Czertkow miał nadzieję, że wynalezione zostaną materiały zastępcze, np. sztuczne futra), ochrona gatunków dzikiej fauny. Przekonania wegetariańskie tołstojowca biorą się z poczucia konieczności ulżenia doli zwierząt udomowionych przez człowieka. Nie traktuje on wegetarianizmu jako przejściowej mody, ciekawostki lub teoretycznego postulatu, lecz jako zdroworozsądkową praktykę, która będzie w przyszłości stosowana. Czertkow przedstawia etyczną stronę wegetarianizmu, odwołując się do odczuwania współczucia i litości dla zwierząt. Przytacza jednak również inne argumenty na rzecz ruchu propagującego dietę jarską, np. te związane z anatomią i fizjologią człowieka. Do podstawowych motywów, jakimi kierują się wegetarianie, należą względy zdrowotne. Publicysta uzupełnia je własnymi spostrzeżeniami. Przytacza następujące uwarunkowania wegetarianizmu: medyczne, ekonomiczne, psychologiczne, historyczne, społeczne.

Warto zaznaczyć, że na początku XX wieku pisarze i publicyści demonstrowali litość nad zabijanymi zwierzętami⁸⁴, o czym świadczą takie teksty, jak „Gorzka dola” („Gor'kaâ dolâ”, 1910) Dmitrija Grigorowicza⁸⁵, „Zagroda śmierci” („Dvor' smerti”, 1912) Stepana Radajewa⁸⁶, „Krwio pijcy i wegetarianie” („Krovopijcy i vegetariancy”, 1912) W. Radugina⁸⁷, „Czarny byk” („Čěrnij byk”, 1912) J. Isupowa⁸⁸. Rozwijala się więc publicystyka propagująca idee wegetariańskie. Praca „O prawach zwierząt” („O prawah životnyh”, 1903) stanowi przykład naturalnej reakcji na krzywdę nie-ludzi. Jej autorem jest Paweł Biezobrazow, który wybór tematu do rozważań uzasadnia retorycznym pytaniem:

Dlatego wydawało mi się korzystne, aby zwrócić uwagę czytającej publiczności na relacje, istniejące pomiędzy człowiekiem a zwierzętami, i zastanowić się, czy mamy jurysdykcyjne i moralne prawo do tego, by dowolnie rozporządzać życiem byków, koni, krów. Czy możemy korzystać z pracy zwierząt i czy właściwe jest odżywianie się ich trupami?⁸⁹.

⁸⁴ Zob. szerzej Tymieniecka-Suchanek 2015b, s. 231-245.

⁸⁵ Grigorovič 1910.

⁸⁶ Radaev 1912.

⁸⁷ Radugin 1912.

⁸⁸ Isupov 1909.

⁸⁹ Bezobrazov 1903.

Moralne prawo do spożywania mięsa było w Rosji w tamtym czasie żywo dyskutowane. Głos w tej sprawie zabrał zwolennik diety wegetariańskiej Fiodor Potiechin w artykule „O trupożerstwie. Spożywanie mięsa z naukowego i etyczno-religijnego punktu widzenia” („O trupoedenii. Másnoe pitanie s naučnoj i ètiko-religioznoj točki zreniá”, 1909)⁹⁰ oraz Aleksandr Jasinowski, który napisał esej pod wymownym tytułem „Precz ze zwierzęcym białkiem! (O albuminizmie)” („Doloi životnye belki! (Ob al’buminizmie)”, 1914)⁹¹, zachęcając do wegańskiego sposobu odżywiania się. Z kolei Iwan Gorbunow-Posadow swoje poglądy wyłożył w pracy „Współczucie dla zwierząt i wychowanie naszych dzieci” („Sostradanie k životnym i vospitanie naših detej”, 1910)⁹². Zaprezentował w niej śmiało, jak na tamte czasy, poglądy o prawie zwierząt do godnego życia i wolności od cierpienia.

W rosyjskiej publicystyce wegetariańskiej wybrzmiał pionierski apel nawołujący do radykalnej zmiany nawyków żywieniowych m.in. z powodów zauważalnej wreszcie kwestii traktowania zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania cierpienia. Daleka stąd jeszcze droga do współczesnych posthumanistycznych teorii⁹³ kontestujących antropocentryzm i gatunkizm, ale na pewno był to krok uczyniony w tym kierunku.

ZAKOŃCZENIE

Po wybuchu rewolucji październikowej rosyjski ruch wegetariański nie rozwijał się już tak intensywnie, a następnie podlegał ostremu tłumieniu wskutek działań politycznych: w sowieckiej Rosji wegetarian prześladowali komuniści, a słowo „wegetarianizm” wykreślono ze słownika. Można założyć,

⁹⁰ Potehin 1909.

⁹¹ Ásinovskij 1914.

⁹² Gorbunov-Posadov 1910.

⁹³ Posthumanizm to jeden z najważniejszych po postmodernizmie prądów teoretycznych końca XX i początku XXI wieku. Termin „post-humanizm” wprowadził Ihab Hassan w 1977 r. Istnieją różne jego definicje. Jedna z nich zakłada, że posthumanizm jest poszukiwaniem nowych sposobów mówienia o podmiotowości, zarówno w odniesieniu do człowieka, jak i innych form życia. Posthumanizm odżegnuje się od imperializmu, rasizmu i szowinizmu gatunkowego. W jego ramach rozwijają się różne teorie m.in. *animal studies*. Wolfe 2013, s. 152-153; Z. Ładyga i J. Włodarczyk 2015, s. 7-22. Według Rosi Braidotti „doskonałym wyrazem żywotności, którą cieszy się postantropocentryczna humanistyka jest niedawna eksplozja badań w obszarach studiów nad zwierzętami oraz ekokrytyki”. Braidotti 2014, s. 278-279. Posthumanistyczną perspektywę wiąże się z *animal studies* tylko wtedy, gdy oznacza ona krytyczny stosunek do antropocentryzmu. Bakke 2011, s. 198-199.

że gdyby wegetarianizm nie był wówczas tak silnie piętnowany, zjawisko to prawdopodobnie osiągnęłoby apogeum, stając się prawdziwym kulturowym fenomenem na skalę światową.

Przegląd literatury i publicystyki rosyjskiej, charakterystyka poglądów i stanowisk, a także prezentacja materiału faktograficznego pozwalają stwierdzić, że w przedrewolucyjnej Rosji wegetarianizm znalazł wielu zwolenników, którzy próbowali nakłonić do swoich idei resztę społeczeństwa. Powyższe spostrzeżenia nie zamykają, lecz otwierają dyskusję dotyczącą badań nad rosyjskim wegetarianizmem, który na przełomie XIX i XX wieku był wybierany z pobudek moralnych, zdrowotnych i ekologicznych.

PROLEGOMENA TO POLISH STUDIES INTO VEGETARIANISM IN RUSSIA AT THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

The article is an introduction to Polish studies into Russian vegetarianism and veganism. Structured as an overview, it presents the phenomenon and the history of vegetarianism in Russia, focusing in particular on the late nineteenth and early twentieth century, when the trend witnessed dynamic development and spread throughout the country. The author indicates the lines of inquiry (e.g. Orthodox religion, customs, the influence of Leo Tolstoy and Tolstoyism, Russian journalism and literature, the pioneering role of Nikolai Leskov), which she intends to pursue in further, more detailed studies concerned with this issue. Having recapitulated some of her earlier remarks on vegetarianism in Russia, the author adds new information and observations, trying to determine the origins of the phenomenon and answer why it gained so many adherents in Russia at the turn of the twentieth century. Also, attempts are made to determine – by way of preliminary conclusions – whether “ethical vegetarianism” can to some degree be associated with fasting posited in the Orthodox religion. The author strives to establish the factors which led to the substantial popularity of the vegetarian diet in Russia at the time, among which she enumerates culinary habits, Western fashion, the influence of Buddhism, as well as the religious-moral worldview which derived from the Orthodox religion.

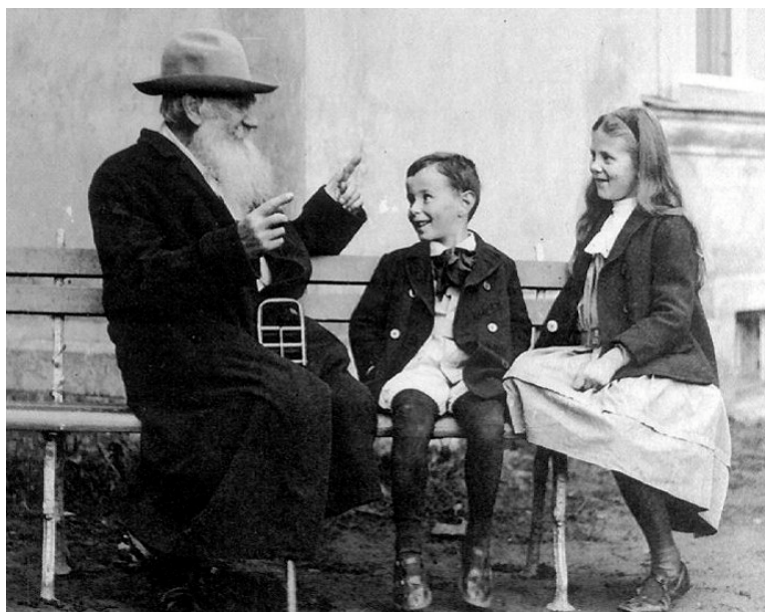

Fot. 1. Lew Tołstoj przy śniadaniu, 1901 r.

Źródło: [online]. BIBO [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<http://bibo.kz/istorichiskie-fakti/1065858-lev-tolstoy-za-zavtrakom-1901-g.html>>.

Fot. 2. Lew Tołstoj z rodziną i bliskimi podczas obiadu w Jasnej Polanie, 1908 r.
Źródło: [online]. Culture [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<https://www.culture.ru/s/vopros/blyudo-tolstogo>>.

Fot. 3. Lew Tołstoj opowiada wnukom bajkę o ogórku.
Źródło: [online]. Dochkimateri [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<https://dochkimateri.com/sections/blogs/4872-flashback-l-n-tolstoj-rasskazyvaet-vnukam-skazku-ob-ogurce>>.

Fot. 4. Okładka książki kucharskiej „Nikogo nie jem” Olgi Zielonkowej
Źródło: [online]. Tsar Selo [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<https://tsarselo.ru/photos/photo40917.html>>.

Fot. 5. Przegląd Wegetariański, 1911 r.
Źródło: [online]. Lit fund [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<http://www.litfund.ru/auction/34/67>>.

Fot. 6. Goniec Wegetariański, 1904 r.

Źródło: [online]. Veg Journal [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<https://vegjournal.com/pitanie/vegetarianstvo/1099-vegetarianskiy-vestnik-1904-god.html>>.

Fot. 7. Stołówka wegetariańska w Moskwie przy bulwarze Nikitskim

Źródło: [online]. Wikipedia [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Вегетарианство>>.

Fot. 8. Wegetariańskie menu w jednej z moskiewskich stołówek, 1917
 Źródło: [online]. Ecology [dostęp: 2019-03-26]. Dostępny w Internecie: <<http://ecology.md/page/dorevoljucionnaja-rossija-s-vegetarian>>.

Bibliografia

- Andrusiewicz J. 2014, Weganizm prywatny, weganizm publiczny, [w:] Aktywizm prozwierzęcy. Instrukcja obsługi, Kraków.
- Badania nad wegetarianizmem w starożytności: filozoficzne i religijne podstawy. Wywiad z Damianem Miszczyńskim, 2017 [online]. Historykon [dostęp: 2019-01-27]. Dostępny w Internecie: <<https://historykon.pl/nowe/badania-nad-wegetarianizmem-w-starozytosci-filozoficzne-i-religijne-podstawy-wywiad-z-damianem-miszczynskim/>>.
- Bakke M. 2011, Studia nad zwierzętami: od aktywizmu do akademii i z powrotem?, Teksty Drugie, 3.
- Batûto A.I. 1957, Kommentarii: N.S. Leskov. Figura, [w:] N.S. Leskov, Sobranie sočinenij v 11 tomah, 8, Moskva.
- Bauckham R. 1998, Jesus and Animals: What did He practice?, Animals on the Agenda. Questions about Animals for Theology and Ethics, A. Linzey, D. Yamamoto (ed.), London.
- Bazyłow L. 1986, Historia nowożytnej kultury rosyjskiej, Warszawa.
- Bezobrazov P.V. 1903, Prava životnyh, Moskva.
- Beketov A.N. 1879, Pitanie čeloveka v evo nastoâšem i budušem, Sankt-Peterburg.
- Belavin T. 1996, Vegetarianstvo i evo otlіče ot hristianskovo posta, Moskva.
- Billington J.H. 2008, Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej, tłum. J. Hunia, Kraków.

- Borejko V.E. 2003, Belye pátna prirodohrany, Kiev.
- Borovskaâ È. 2014, Vegetarianskaâ kuhnia, Moskva.
- Braidotti R. 2014, Po człowieku, Warszawa.
- Brang P. 2006, Rossiâ neizvestnaâ: Istoriâ kul'tury vegetarianskih obrazov žizni ot načala do naših dnei, Per. A. Belnold, P. Brang, Moskva.
- Bunin I. 1985, Wieś, tłum. Z. Petersowa, Olsztyn.
- Czerwińska A. 2014, Weganizm w aktywizmie, [w:] Aktywizm prozwierzęcy. Instrukcja obsługi, Kraków.
- Čertkov V. 1912, Žizn' odna. Ob ubijstve živyh sušestv [online]. AZ [dostęp: 2009-12-28]. Dostępny w Internecie: <http://az.lib.ru/c/chertkov_w_g/text_0040.shtml>.
- Dębowski J. 1998, Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia, Olsztyn.
- Goričeva T. 1993, Svátые životnye, Sankt-Peterburg.
- Goričeva T. 2010, Blažen iže skoty miluet, Lúblâna.
- Grodecka M. 1982, Wegetarianizm, Poznań.
- Grodecka M. 1991, Wszystko o wegetarianizmie. Zmierzch świadomości łowcy, Katowice-Warszawa.
- Gzyra D. 2018, Dziękuję za świńskie oczy. Jak krzywdzimy zwierzęta, Warszawa.
- Gzyra D. 2013, Krótka historia weganizmu, Fabularie, 2 (2).
- Gzyra D. 2017, Studia nad weganizmem – nowy obszar badawczy, Edukacja Etyczna, 14.
- Gorbunov-Posadov I. 1910, Sostradanie k životnym i vospitanie naših detej [online]. VITA [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <<http://www.vita.org.ru/library/education/gorbunov-compassion.htm>>.
- Grigorovič D.G. 1910, Gor'kaâ dolâ, Vegetarianskoe obozrenie, Kiev.
- Idee w Rosji 2001, A. de Lazari (red.), Łódź.
- Il'inskaâ T.B. 2016, Hudožestvennaâ semantika ritualnoj piši v tvorčestve N.S. Leskova (ot pravoslavnovo posta k vegetarianstvu), Åroslavskij pedagogičeskij vestnik, 3.
- Isupov 1909, Černyj byk [online]. VITA [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <<http://www.vita.org.ru/library/prose/isupov-blackbull.htm>>.
- Jarzębowski J. 1912, Historja ruchu jarskiego w Polsce, Odbitka z miesięcznika Jarskie Źycie, Berlin.
- Jegorow B. 2002, Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku, tłum. D.B. Źyłkowie, Gdańsk.
- Kapela J. 2017, Dziwna polskość: trawa, strawa [online]. Dwutygodnik [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <<https://www.dwutygodnik.com/cykl/52-dziwna-polskosc.html>>.
- Kapela J. 2018, Polskie mięso, Warszawa.
- Klimowicz T. 2005, Pożar serca. 16 smutnych esejów o miłości, o pisarzach rosyjskich i ich muzach, Wrocław.
- Levkiewskaâ E. 2004, Mify russkovo naroda, Moskva.
- Leskow M. 1984, Napiętnowany Anioł i inne opowiadania, tłum. A. Bogdański i in., wyb. Z. Podgórzec, Kraków.
- Linzey A. 2010, Teologia zwierząt, tłum. W. Kostrzewski, Kraków.
- Ładyga Z. i Włodarczyk J. 2015, Wstęp [w:] Po humanizmie. Od technokrytyki do animal studies, Z. Ładyga i J. Włodarczyk (red.), Gdańsk.
- Leskov N.S. 1997, Neizdannyy Leskov, 1, Moskva.
- Leskov N. 1890, Polunošniki [online]. litmir [dostęp: 2019-01-27]. Dostępny w Internecie: <<https://www.litmir.me/br/?b=114048&p=1>>.
- Leskov N.S. 1889, „Figura” [online]. VITA [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <<http://www.vita.org.ru/library/prose/leskov-figura.htm>>.
- Lučeneckaâ-Burdina I.Ū. i Fedotova A.A. 2009, Dialog N.S. Leskova s L.N. Tolstym (na materiale povesti N.S. Leskova «Polunošniki»), Åroslavskij pedagogičeskij vestnik, 4(61).
- Łoski M. 2000, Historia filozofii rosyjskiej, tłum. H. Paprocki, Kęty.

- Miller D.K. 2012, *Animal Ethics and Theology. The Lens of the Good Samaritan*, New York-London.
- Mitek-Dziemba A. 2017, „Święta zwierzęcość”: Tatiany Goriczewej przyczynek do prawosławnej ekoteologii, *Zoophilologica* 3.
- Mitek-Dziemba A. 2015, *Zwierzęcość i obietnica mesjańska. Davida Herberta Lawrence’a myślenie wokół Apokalipsy*, [w:] A. Janek, A. Regiewicz i A. Żywiołek (red.), *Mesjańskie imaginaria Europy (i okolic)*. Studia komparatystyczne, Częstochowa.
- Modrzewska E. 2009, *Wielki post w tradycji prawosławnej*, *Zeszyty Naukowe SWPR*, 2, Seria Geograficzno-Turystyczna, 2.
- Okkul'tizm i joga [online]. *Emigrantica* [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <<http://www.emigrantica.ru/item/okkultizm-i-ioga-belgrad-19331936-sofiia-19361939-asunson-paragvai-19521972#выпуски-12-20-содержание>>.
- Osipova N.V. 2007, *O vegetarianskom stile pozdnevo L'va Tolstovo*, *Vestnik vâtskovo gosudarstvennogo universiteta*, 6.
- Perper I. 1909, *Lev Nikolaevič Tolstoj kak vegetarianec*, *Vegetarianskoe obozrenie*, 1.
- Petuhova T.V. 2008, *Kommuny i arteli tolstovcev v sovetskoj Rossii (1917-1929 gg.)*, Uł'ânovsk.
- Pozdnâkov A.V. 2009, *Fenomen telesnosti v duhovnyh praktikah isihasma i buddizma*, *Učenyje zapiski Orlovskovo gosudarstvennogo univ'eristeta*, 9.
- Poskrebyševa G. 2002, *Pravoslavnaâ kuhnia*, Moskva.
- Potehin F. 1909, *O trupoenenii. Mâsnoe pitanie s naučnoj i ètiko-religioznoj točki zreniâ*, Kiev.
- Przybył E. 2006, *Prawosławie*. Kraków.
- Rabizo I., Urbański J. 2016, *Społeczeństwo bez mięsa: socjologiczne i ekonomiczne uwarunkowania wegetarianizmu*, Poznań.
- Radaev S. 1912, *Dvor smerti*, Reč', 57.
- Radugin V. 1912, *Krovopijcy i vegetariancy* [online]. *VITA* [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <http://www.vita.org.ru/veg/veg-literature/rabugin_vampire-and-vegetarians.htm>.
- Rotzetter A. 2013, *Głaskane, tuczone, zabijane. Dlaczego zwierzęta zasługują na lepsze traktowanie*, tłum. K. Markiewicz, Poznań.
- Rzeczycka M. 2011, *Ezoteryczna koncepcja ciała i ewolucji człowieka. Dieta wegetariańska jako droga wtajemniczenia w Rosji Srebrnego Wieku*, *Slavica Wratislaviensia*, 3277.
- Rzeczycka M. 2014, *Minerał – roślina – zwierzę – człowiek. Spirala «kosmicznej ewolucji» w rosyjskim piśmiennictwie ezoterycznym początku XX wieku*, [w:] *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*, I, *Od humanizmu do posthumanizmu*, J. Tymieniecka-Suchanek (red.), Katowice.
- Saja K. 2013, *Minimalizacja cierpienia zwierząt a wegetarianizm*, *Analiza i Egzystencja*, 22.
- Severânin I. 1999, *Izbrannoe*, Moskva.
- Semenova N. 2004, *Sekrety pitaniâ monahov v budni, posty i prazdniki. Kak prožit' bez moloka i mâsa*, Sankt-Peterburg, Sankt-Petersburg.
- Serebrânyj S.D. 2016, *Lev Tolstoj i buddizm*, *Vestnik Burâtskovo gosudarstvennogo universiteta*, 3.
- Starowiejski M. 2014, *Zapytaj zwierząt, pouczą, czyli opowiadania wczesnochrześcijańskich pisarzy o zwierzętach*, Kraków.
- Suhotina-Tolstaâ T.L. 1980, *Cyplenok*, [w:] *Vospominaniâ*, Moskva.
- Šangina I.I. 2003, *Russkij narod. Budni i prazdniki*, Sankt-Peterburg.
- Tolstoj L. 1891, *Pervaâ stupen'* [online]. *AZ* [dostęp: 2019-08-03]. Dostępny w Internecie: <http://az.lib.ru/t/tolstoj_lew_nikolaewich/text_0650.shtml>.
- Tolstoj L.N. 1983, *Povesti i rassazy 1903-1910*, Moskva.
- Tołstoj L. 2014, *Droga życia*, tłum. A. Kunicka, Warszawa.
- Tymieniecka-Suchanek J. 2013, *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu wątków ekofilozoficznych*, Katowice.

- Tymieniecka-Suchanek J. 2015a, Prawosławna „teologia zwierząt” wobec tradycyjnej humanistyki. Przypadek Tatiany Goriczewej, *Akcent*, 4 (142).
- Tymieniecka-Suchanek J. 2015b, Trzeba (za)bić to zwierzę... *Homo crudelis* w rosyjskiej publicystyce początku XX wieku, [w:] A. Barcz i D. Łagodźka (red.), *Zwierzęta i ich ludzie. Zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*, Warszawa.
- Usmanov K. 2001, *Pravoslavnye obrady: krešenie, venčanie, pogreblenie*, Rostov-na-Donu.
- Wiewiór Ł. 2014, *Weganizm a światopogląd lewicowy*, [w:] *Aktywizm prozwierzęcy. Instrukcja obsługi*, Kraków.
- Wolfe C. 2013, *Animal studies, dyscyplinarność i (post)humanizm*, tłum. K. Krasuska, *Teksty Drugie*, 1/2.
- Voronina T.A. 2010, *Tradicii soblūdeniâ posta v krest'ânskoj srede v XIX – načale XX v., Rossiâ i sovremennyj mir*, 3 (68).
- Zabolockij N., 1999, *Stihotvorenâ i poemy*, Rostov-na-Donu.
- Zarubina N.N. 2016, *Vegetarianstvo v Rossii: individualnyj vybor protiv tradicyj, Istoričeskaâ psihologiâ i sociologiâ istorii*, 2.
- Zakrzewski P. 2016, *Kuchnia jarska i rajska. O heroicznych początkach polskiego wegetarianizmu* [online]. *Culture* [dostęp: 2018-05-14]. Dostępny w Internecie: <<https://culture.pl/pl/artukul/kuchnia-jarska-i-rajska-o-heroicznych-poczatkach-polskiego-wegetarianizmu>>.
- Zelėnkova O.K. 2015, *Â nikovo ne jem*, Moskva.
- Âsinovskij A.A. 1914, *Doloi životnye belki! (Ob al'buminizme)*, Moskva.